

Плевенски исторически четения

Pleven Historical Readings

Регионален исторически музей – Плевен
Regional Historical Museum – Pleven

Издание Publication	Кризите като катарзис – политически, социални и културни измерения на екстремните ситуации в историята Crises as catharsis – political, social and cultural dimensions of extreme situations in history
Том / година Volume / year	I / 2022
Издател / държава Publisher / country	Регионален исторически музей – Плевен, България Regional Historical Museum – Pleven, Bulgaria
Автор(и) Author(s)	Гл. ас. д-р Росица Лельова Assist. Prof. Rossitsa Lelyova, PhD
Институция Affiliation	Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Sciences
Заглавие Title	ТРУДНИЯТ ПЪТ СЛЕД ИЛИНДЕН. АКТИВИ И ПАСИВИ В ЕКЗАРХИЙСКАТА ДЕЙНОСТ THE HARD ROAD AFTER ILINDEN. ASSETS AND LIABILITIES IN THE EXARCHATE'S ACTIVITY
Страници Pages	164–172
Постоянен адрес Permanent URL	https://plevenhistoricalreadings.eu/articles/phr-1-164/

ТРУДНИЯТ ПЪТ СЛЕД ИЛИНДЕН. АКТИВИ И ПАСИВИ В ЕКЗАРХИЙСКАТА ДЕЙНОСТ

Гл. ас. д-р Росица Лелъова

*Институт за исторически изследвания – Българска академия
на науките*

Резюме: Настоящата статия обръща поглед към последиците и тенденциите във външно- и вътрешнополитически план, породени от едно от най-значимите събития в националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи след Берлинския конгрес – Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Нееднократно е поставян въпросът дали то е поражение на базата на жестокото му потушаване, или има по-голямо значение за съдбата на българското население в Македония. Оттук тръгват сегашните ни размисли, свързани конкретно с темата на настоящия научен форум – кризите като катарзис. Какви всъщност са последиците, какво място заема тази провинция в полето на европейската политика на Балканите и какви нови линии се прокарват в нея, има ли приемственост и надграждане в някои сфери от обществения живот – църковен, просветен и пр., как Екзархията се лекува от нанесените ѝ рани и възстановява своята организационна мрежа и дейност по места. Наред с това възниква и въпросът за грешките, които неизбежно съпътстват всички процеси, допускани най-вече от пасивност, недобра подготовка и negliжиране на проблемите. Така или иначе, въстанието е преломен момент за развитието на македонския въпрос, чийто път нататък е споходен от много перипетии и лъкатушения. В тази сложна атмосфера Българската екзархия остава онзи незаобиколим фактор, на който разчита и се опира българското население в европейските вилаети на Османската империя.

Ключови думи: Македония, Българска екзархия, търговски агенти, екзархийски дейци, Мюрцщегски реформи, антипатриаршеско движение.

В българската историография има много страници, посветени на революционното движение на македонските и тракийските българи след Берлинския конгрес и на неговия апогей – Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Възниквал е въпросът дали то е поражение на базата на жестокото му потушаване, или има по-голямо значение за съдбата на българското население в Македония. Оттук тръгват сегашните ни размисли, свързани конкретно с темата на настоящия научен форум – кризите като катарзис. Какви всъщност са последи-

ците, какво място заема тази провинция в полето на европейската политика на Балканите и какви нови линии се прокарват в нея, има ли приемственост и надграждане в някои сфери от обществения живот – църковен, просветен и пр., как Екзархията се лекува от нанесените ѝ рани и възстановява своята организационна мрежа и дейност по места. Наред с това възниква и въпросът за грешките, които неизбежно съпътстват всички процеси, допускани най-вече от пасивност, недобра подготовка и negliжиране на проблемите. Така или иначе, въстанието е преломен момент за развитието на македонския въпрос, чийто път нататък е спохожден от много перипетии и лъкатушения. В тази сложна атмосфера Българската екзархия остава онзи незаобиколим фактор, на който разчита и се осланя българското население в европейските вилаети на Османската империя.

Потушаването на въстанието прокарва няколко тенденции във външно- и вътрешнополитически план, на които трябва да се обърне внимание. Подобно на Априлското въстание (1876), и Илинденско-Преображенското предизвиква силен обществен отзвук в Европа, който служи като катализатор на реформените процеси. Все по-ярко изпъква идеята за въвеждане на по-сериозни и значими реформи в европейските вилаети на империята, още повече след безславния провал на въведените след Горноджумайското въстание от 1902 г. Пъдарски реформи. Ироничното име „пъдарски“, с които стават известни, е ясен показател за тяхното значение. Водени, естествено, от политическите си интереси, великите сили активизират своята балканска политика, в която решаващо значение има македонският въпрос. Това намира израз в изработването от Австро-Унгария и Русия в края на 1903 г. на Мюрцщегския реформен проект, чийто срок на действие продължава де факто до преломния за империята Младотурски преврат от лятото на 1908 г.

Основните клаузи в него са известни: назначаването при главния инспектор на Румелийските вилаети Хилми паша на двама цивилни агенти от страна на Австро-Унгария и Русия (Мюлер и Демерик) с двугодишен мандат, реорганизация на жандармерията, която е поверена на генерал от чужда народност (в случая – италианския ген. Де Джорджис) на служба при императорското правителство. Към него са аташирани военни лица на великите сили, които да отговарят за отделните окръзи. В проекта са набелязани съдебни, финансови и административни реформи, а също така отпускане от турското правителство на средства за възстановяване на къщите, църквите, училищата на християнското население, за помощи и за подпомагане на връщането на бежанците, освобождаване от данък за една година на жителите на изгорените села и т.н.¹

¹ Георгиев, В., Трифонов, Ст. История на българите 1878 – 1944 в документи. Т. 1, 1878 – 1912,

Реално реформите се оказват твърде семпли и не отговарят на очакванията на българското население. Изключването на Одринския вилает от обсега на реформените райони, липсата на ефективен контрол над властите, подчинената, а не ръководна роля на цивилните агенти и жандармерийските офицери и де факто оставането на изпълнителната власт в ръцете на главния инспектор (който е пряко подчинен на султана) са съществени минуси на проекта.² Очаквано и резултатите от неговото прилагане в части от трите вилаета – Солунския, Битолския и Косовския (Скопския) – остават незадоволителни. Не е изненада и вътрешната съпротива от страна на османските власти, които се стремят да затормозят и осуятят преобразованията. Въпреки това те са наясно, че формалното съобразяване с Мюрцщегските реформи им изгражда по-добър образ пред критичната европейска общественост.

Местните екзархийски институции се очертават като основен фактор за поддържането на духа и народността на българите в Македония и в годините след Илинден. Това се обуславя не само от близостта им до населението, но и от обстоятелството, че са негови преки представители както пред властта, така и пред европейските реформатори. Тяхна отговорност е наблюдението върху практическото приложение на предписаните в проекта реформи. Резонно тяхно задължение е и да сигнализируют своевременно чрез прошения до главния инспектор и цивилните агенти за всички констатирани нарушения и произшествия в поверения им район. В този смисъл бързата им реакция е от изключителна важност за постигане на положителни промени в Македония. За съжаление, с това не се постига желаният ефект. И причините са както в полето на реформаторите, които не успяват да се справят със задачите, така и в самите екзархийски представители по места, които не реагират достатъчно активно и умело в ситуацията.

Критики към реализирането на Мюрцщегските реформи и действията на европейските представители във вилаетите отправят българските търговски агенти в империята, Екзархията и Солунската община. Процентът удовлетворени прошения на българското население е направо нищожен – само 10 % в Солунско, а в Сярско – нула.³ Обек-

ч. 2 Българите в Македония, Тракия и Добруджа, С., Просвета, 1996, с. 488 – 489 – Мюрцщегска програма.

² Силянов, Хр. Освободителните борби на Македония. Т. II. След илинденското въстание. Фототипно издание. С., Наука и изкуство, 1983, с. 43 – 44.

³ ЦДА, ф. 334К, оп. 1, а.е. 124, л. 69 – 72 Писмо на Ат. Шопов до Гр. Начович (БДА – Цариград) от 30 ноември 1904 г., в което Шопов дава обяснения по точките от рапорта на цивилните агенти за прилагането на реформите. Равносметката относно резултатността от работата на реформаторите не е никак добра. От изброените в тяхното изложение получени около 600 жалби и прошения едва ли и 1/10 са удовлетворени. ЦДА, ф. 334, оп. 1, а.е. 124, л. 73 – 75 – идентична е и констатацията на княжеския търговски агент в Сяр, отнасяща се за подведомствения му район, който отбелязва, че „От всички подадени прошения, които възлизат на повече от 100, нито едно не е удовлетворено“. От дейността на цивилните агенти в района на Сярското агентство не е постигнат решително нито един резултат.

тивността ни кара обаче да отбележим, че плачевните резултати не се дължат на нежелание от страна на реформаторите да реагират (освен в случаите, отнасящи се до църковно-училищния въпрос, където те открито обявяват, че не са компетентни), колкото до саботажа от страна на османските власти и невъзможността на европейските представители да осъществят контрол върху движението на прошенията по каналния ред, и съответно тяхното положително решаване.

От друга страна, както вече споменахме, макар и незначителна, но все пак отговорност за слабата резултатност на Мюрщегските реформи носят и някои екзархийски духовни водачи, които не осъзнават своята роля в този процес и negliжират своята дейност. Княжеските търговски агенти в докладите си до Министерството на външните работи и изповеданията в София обръщат специално внимание на този въпрос и отправят своите препоръки и предложения с цел неговото благоприятно решаване. Най-критични в това отношение са Атанас Шопов и Андрей Тошев, които не се ограничават само до изказването на общи впечатления, но цитират и конкретни лица, които не се справят добре със задълженията си, особено във времето на активизираща се гръцка и сръбска въоръжена пропаганда в Македония.

През април 1904 г. битолският търговски агент изразява пред МВ-нРИ своето неодобрение за работата на Костурския общински председател отец Григор Попдимитров, който по неговите думи „досега се е отличил само по своето бездействие и по голямата си боязливост“. Андрей Тошев отчита тежките условия, при които е поставен духовникът, но независимо от това той е длъжен „поне да повдигне донякъде духа на тамошното българско население“. Апатичното поведение на председателя контрастира на енергичността на гръцкия костурски владика Каравангелис. Критиките засягат липсата на подкрепа за селяните, посетили общината, включително отклоняването на желанията на някои села в Костенарията, като Старичани и Могила, да се откажат от Патриаршията, с мотива, че сега не е времето за това. Битолският търговски агент е недоволен и от факта, че изпратената от него парична помощ (2000 лв.) за бедните в Костурско все още не е раздадена. Идентична е критиката и към Охридския митрополит Методий, който също не е раздал изпратените от Битоля помощи (дрехи и пр. на стойност 17 – 18 000 лв.), предназначени за Охридската каза. Обобщаващата констатация на Андрей Тошев никак не е добра: „със слаби изключения архиерейските наместници в Битолски вилает не са подбрани сполучливо, вследствие на което не заемат местата си с достойнство“⁴.

Прави впечатление активността на княжеските търговски агенти в европейските вилаети на империята, които следят отблизо развитие-

⁴ ЦДА, ф. 331К, оп. 1, а.е. 91, л. 1 – 2. В резултат на сведенията на А. Тошев от 4 април 1905 г. министър-председателят ген. Рачо Петров изпраща остро писмо до БДА-Цариград от 11 април, в което настоява да се вземат мерки от Екзархията относно изпълнението на задълженията от страна на нейните ръководни дейци по места. (ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 242, л. 44).

то на обстановката, влиянието на различните политически фактори и полагат усилия да защитят и подпомогнат българското население. Те оценяват като изключително важни контактите си с Екзархията и с нейните първостепенни местни органи и апелират за взаимодействие в работата.

Андрей Тошев е убеден в необходимостта да се събират статистически сведения за Битолския вилает, както и данни за станалите в областта произшествия, което да се осъществи чрез митрополитите и техните наместници (Григорий Пелагонийски е дал съгласие за това.) Същевременно се осъзнава опасността пряката кореспонденция да даде повод на властите за подозрения, отваряне на писмата и пр. За да се избегнат негативните последствия, А. Тошев смята, че Екзархията трябва да „предпише“ на своите органи във вилаета да изпращат на Битолската митрополия преписи от своите рапорти до Екзархията, както и да отговарят своевременно на всички запитвания на владиката.⁵ Искането на битолския търговски агент е резонно, тъй като координация между институциите е нужна. Сведенията са важни, като се има предвид и възможността княжеските агенти да осигурят своята подкрепа на българското население и на дипломатическо ниво. Остава въпросът доколко успешно се реализира взаимодействието и доколко подготвени са местните екзархийски органи за бърза и адекватна реакция на случващото се в подведомствените им райони.

Солунският търговски агент може би е най-критичен в това отношение. В рапорта си до БДА в Цариград от 13 май 1906 г. той дава информация относно дейността на екзархийските ръководни лица във вилаета. Атанас Шопов припомня, че Екзархията е разпоредила на своите органи да „проверяват щателно всички произшествия в респективните райони“ и да изпращат до Солунската община преписи от рапортите си до екзарх Йосиф.⁶

Доколко обаче се изпълняват тези предписания, е видно от приложените от солунския търговски агент сведения. Показателен е примерът с Гевгелийската каза, където са станали множество убийства на българи от гръцки андарты, за които Гевгелийският председател йеромонах Кирил не е информирал Солунската община. Агентството научава за тях или от турските власти, или случайно от частни лица.

⁵ ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 312, л. 195.

⁶ ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 312, л. 192 – 194; ЦДА, ф. 334 К, оп. 1, а.е. 199, л. 2 – 6. За това екзархийско Окръжно княжеският дипломатически агент в Цариград Гр. Начович съобщава на А. Шопов в поверително писмо от 28 април 1906 г. – ЦДА, ф. 334К, оп. 1, а.е. 199, л. 1. В него Начович отбелязва, че екзархийските предписания са още от март – април. Екзархията не вярва, че представителите ѝ в Солунските кази не изпълняват нейните разпореждания и тъй като обвинението (на А. Шопов) е общо, моли да ѝ бъдат посочени конкретни случаи и да се изброят имена. В тази връзка княжеският дипломатически агент Начович се обръща към Шопов с молба да провери и съобщи кои владци, архиерейски наместници и общински председатели не изпращат в Солун сведения за произшествията в поверените им райони. Целта е Екзархията да се обърне към тях конкретно, без да се налага да изпраща общо Окръжно, което в този момент е рисковано.

Така в раздела с убийства, извършени от гръцки андарты през 1905 г., са изброени 28 случая, от които отец Кирил е съобщил само за три.

Воденският председател също е нередовен в изпращането на сведения. Ениджевардарският и Дойранският са по-редовни, но и при тях има пропуски. Председателят на Кукушката община едва от ноември 1905 г. стартира процедурата. Що се отнася до Неврокопския митрополит, Мелнишкия, Горноджумайския, Петричкия и Мехомския председател, то те изобщо игнорират това изискване. Може би единствен положителен пример в това отношение е Струмишкият митрополит Герасим, който изпраща данни на Солунската община редовно. За съжаление, през 1905 г. съобщенията са на 6 месеца, „обстоятелство, което не дава възможност да се използват бързо сведенията му“⁷.

Документите ни карат да не приемаме безкритично историята и да осъзнаем, че има грешки и слабости и в нашите местни национални институции. Колкото и да не ни иска, картината не е добър атестат за част от екзархийските духовни началници. В случая определено не може да се говори за умишлени действия, а най-вече за недооценяване на важността на постове, които заемат, недобра подготовка за сложната обстановка, в която трябва да работят, инертност и не на последно място, страх. Всичко това обаче не може да служи за оправдание на тези църковни дейци, които не са на висотата на своя пост. Логично идва изводът за проблеми в кадровия потенциал на Екзархията в този период. Всъщност самият екзарх Йосиф споделя с болка този проблем, опитвайки се да намери решение. Голямата бежанска вълна след въстанието води до задълбочаване на проблема, тъй като част от духовенството отива в Княжество България, след което отказва да се завърне в родните места. Това определено се отразява негативно на българското население във вилаетите, тъй като то разчита преди всичко на екзархийските духовни водачи в своя район, които да представляват интересите му пред европейските дейци и да защитят неговите права пред османската власт.

При стартиралата в следилинденския период Мюрцщегска реформена програма са от изключителна важност добрата комуникация между националните институции, обменът на важна информация и осветляването на станалите злоупотреби, произшествия и други проблеми пред европейските реформатори и консули. Това е и мнението на търговските агенти, изцяло подкрепено от княжеското Външно ми-

⁷ ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 312, л. 192 – 194; ЦДА, ф. 334 К, оп. 1, а.е. 199, л. 2 – 6. Самият Шопов изпраща на Гр. Начович списък с извършените през 1905 г. престъпления в казата в предходното свое писмо от 20 април с.г. Той уточнява, че списъкът не е пълен, „защото владичите, архиерейските наместници и общинските председатели не са си давали труда да съобщават и в Солун редовно произшествията в респективните си райони“.

нистерство, което също излиза с позиция по въпроса.⁸ Същевременно МВнРИ изпраща писмо и до екзарх Йосиф, в което се акцентира на пропуските в информационния обмен между българските институции и се апелира за по-добра координация и активност от страна на Екзархията.⁹ Очевидно българското правителство оценява спецификите на политическата ситуация в този момент в Македония. Присъствието на европейски реформатори във вилаетите е отчетено като възможност за оказване на въздействие върху властимащите за запазване на правата на българското население и неговата защита.

Настъпилите след Илинден промени в Македония в резултат от европейската намеса имат индиректна връзка и с други важни вътрешнополитически процеси. Става дума за силното антипатриаршеско движение във вилаетите в първите години след въстанието. То се базира на породилата се в резултат от въведените Мюрцщегски реформи надежда в българското население, че ще има свободата да признава родното духовно началство и че това му право ще бъде защитено от европейските представители. Екзархията полага усилия да стабилизира своето положение във вилаетите и да върне в своето лоно онези села, които в резултат на чуждата пропаганда са го напуснали. В това си усилие тя е подкрепена от революционната организация, чиято съществена роля не е за подценяване.¹⁰ Броят на отказалите се от Патриаршията села само през 1904 – 1905 г. надминава 200, което служи като аларма на османската власт. Процесът може да наруши баланса и да консолидира най-многобройния християнски елемент в Македония – българския. Затова не е изненада тактическият ход на Хилми паша с въвеждането в началото на 1904 г. на принципа за запазване на църковното статукво, според който селата трябва да запазят духовното ведомство, под което са били до революционните събития от лятото и есента на 1903 г.¹¹ Богатият изворов материал по темата разкрива двойния стандарт при прилагането на принципа – в полза на Патриаршията и в ущърб на Българската екзархия, което доказва и целите на управляващите. Действията им по санкциониране на отказалите се от Патриаршията села – затваряне на техните църкви и училища и преда-

⁸ ЦДА, ф. 334 К, оп. 1, а.е. 199, л. 7. Писмо от МВнРИ (Политически отдел) до Ат. Шопов от 15 май 1906 г. Писмото е подписано от Д. Петков като управляващ МВнРИ. По това време Д. Петков е бил вътрешен министър в правителството на ген. Рачо Петров, който е и министър на външните работи и изповеданията.

⁹ ЦДА, ф. 334 К, оп. 1, а.е. 199, л. 8 – 11. Писмото на МВнРИ до екзарх Йосиф I от 15 май 1906 г. № 555 е приложено към писмото на МВнРИ до БТА – Солун № 557 от 15 май 1906.

¹⁰ За ролята на ВМОРО в антипатриаршеската кампания виж: Михов, М. С кръст и меч. Българската екзархия, ВМОРО и освободителните борби на българите в Македония и Одринско (1902 – 1912). ВТн., Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2002. с. 149 – 162.

¹¹ Подробно по въпроса вж. Лелюва, Р. На духовния фронт от Илинден до Балканската война. Българската екзархия и екзархийските институции в Македония (1903 – 1912). С., Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2021, с. 89 – 122.

ването има на малцинството гъркомани, а също и забраната на свещениците и учителите да упражняват професията си, само потвърждават това. Въпросът за спорните църкви и училища между Патриаршията и Екзархията излиза на преден план именно покрай политическите ходове на властта, тъй като много храмове и учебни заведения в резултат на промененото църковно ведомство преминават в графата „спорни“. Справедливото решаване на казуса е приоритет за Екзархията в следилинденския период. Логично усилията ѝ са насочени към основната за нея църковно-училищна сфера, в защита на придобитите още в предходния период права и привилегии. Болезненият въпрос прехвърля възловата 1908 г., през която в Османската империя е въведено конституционно-парламентарно управление. Неговото решаване с обнародването на Закона за спорните църкви и училища две години по-късно е крачка в положителна посока.

Настоящата статия няма претенции за изчерпателност по темата, тъй като форматът не позволява. Но тя маркира някои основни тенденции и важни елементи, с които Екзархията се сблъсква непосредствено в следилинденския период по трудния път на отстояване на правата на българското население в областта, с нужното разбиране, но и без да се спестяват слабостите и грешките, неминуемо съпътстващи всеки процес.

THE HARD ROAD AFTER ILINDEN. ASSETS AND LIABILITIES IN THE EXARCHATE'S ACTIVITY

Assist. Prof. Rossitsa Lelyova, PhD

Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Sciences

Summary: *The current article examines the consequences and trends in foreign and domestic policy, caused by one of the most significant events in the National liberation movement of Macedonian and Thracian Bulgarians after the Berlin Congress – the Ilinden-Preobrazhenie Uprising of 1903. The question has been repeatedly raised whether it is a defeat based on its brutal suppression, or whether it is more important for the fate of the Bulgarian population in Macedonia. This is the source of my current thoughts, specifically related to the topic of this scientific forum – crises as catharsis. What are the real consequences, what place does this province occupy in the field of European politics in the Balkans and what new lines are being drawn in it, is there continuity and an upgrade in some spheres of public*

life – church, education, etc., how the Exarchate is healing the wounds inflicted on it and restores its organizational network and activities in places. At the same time, the question arises about the mistakes that inevitably accompany all processes, made mostly by passiveness, poor preparation and neglect of problems. In any case, the uprising was a turning point in the development of the Macedonian question, the way forward of which was marked by many twists and turns. In this complex atmosphere, the Bulgarian Exarchate remains the unavoidable factor on which the Bulgarian population in the European vilayets of the Ottoman Empire relies.

Keywords: Macedonia, Bulgarian Exarchate, trade agents, exarchate figures, Müzzsteg reforms, anti-patriarchal movement.

Гл. ас. д-р Росица Лельова

Институт за исторически изследвания

Българска академия на науките

София

Бул. „Шипченски проход“, № 52, бл. 17

Имейл: rossi_lelio@abv.bg